

«МЕТАФІЗИКА» АРИСТОТЕЛЯ: ЇЇ СКЛАД ТА ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Вивчення «Метафізики» Арістотеля є справою надзвичайно складною. Цю складність обумовлено вже глибиною її предмета, глибиною цілком достатньою, аби перетворити розуміння цієї книги на тяжку працю. Варто лише згадати Авіцену, котрому, попри виняткову обдарованість, довелося прочитати «Метафізику» сорок разів та вивчити її текст напам'ять, аби розібратися в усіх тонкошах арістотелівської думки.

Проте, як на біду, на шляху до розуміння «Метафізики» постає ще одна перепона: це найважливіше творіння філософського генія Арістотеля, який сповідував ідеали інтелектуальної дисципліни та логічної довершеності, являє собою вельми неупорядковане нагромадження доволі різномірних елементів, поміж яких трапляються й такі, чия приналежність Арістотелю видається більш ніж сумнівною. Ось що писав О. Лосев з приводу труднощів, що виникають під час спроб філологічного аналізу «Метафізики»: «Якщо взяти основний трактат Арістотеля «Метафізику», то, справді, зміст його розвивається досить плутано, думка часто не доводиться до кінця, але переривається іншими думками, подекуди досить розлогими міркуваннями, так що врешті читач «Метафізики» про попередню думку встигає забути. В одних місцях «Метафізики» Арістотель ніби різко критикує платонівське вчення про ідеї; проте в інших місцях не лише визнає його, а й навіть розвиває глибше за самого Платона. Для філолога усі подібні негаразди в арістотелівському тексті є великою спокусою чи то пропонувати докорінну перестановку цілих книг цього трактату й окремих розділів в тому чи іншому трактаті, чи то посилатися на недоопрацювання тексту самим Арістотелем, чи то пояснювати конспективність та недбалість записів лекцій Арістотеля його слухачами, чи то кваліфікувати величезні фрагменти цього трактату як такі, що були внесені пізніше, навіть після смерті самого

Арістотеля, чи то встановлювати нашарування пізнішого редагування разом з малокомпетентним виправленням тексту пізнішими видавцями. Для філолога, налаштованого гіперкритично, тут відкриваються широкі можливості переробляти, змінювати, переставляти, викреслювати й взагалі комбінувати по-своєму весь арістотелівський текст, справді дуже складний і темний, а щодо логічної аргументації та послідовності часто вельми заплутаний та далекий від будь-якої цілісності¹.

Текст «Метафізики» наче провокує читача, викликаючи у нього бажання «покращити» текст, на кшталт скульптора, «відтинаючи все зайве», або перекомпоновуючи «книги», що його складають, з метою надання тексту більшої логічності. Подібним спробам, мабуть, ніколи не буде покладено край, якщо врахувати «ще й філософський, а не просто філологічний суб'єктивізм більшості дослідників Арістотеля»². Проте, хоч би якими неймовірними були гіпотези, що висуваються під час подібних спроб, такою саме неймовірною видається й думка, ніби «Метафізика» коли-небудь постане перед читачем у вигляді, відмінному від того, в якому її зберегла досьогодні історія. Тому дослідженню корпусу текстів, об'єднаних назвою «Метафізика», мусить передувати вивчення історії його формування, що можливе лише через звернення до історичної долі всієї арістотелівської літературної спадщини. Адже саме внаслідок майже детективних перипетій, що судилися Арістотелевим творінням, й виник головний, як заведено вважати, твір Арістотеля, чия назва (до якої він не має жодного відношення) перетворилася на синонім філософії — «Метафізика».

Долю, що спіткала твори Арістотеля по його смерті, щасливою назвати важко. Ще менш щасливою, мабуть, виявилася доля

післяаристотелівської філософії, для якої ідеї Аристотеля вмерли майже на два століття.

Як відомо, після смерті Аристотеля у 322 р. керівництво його школою перейшло до Теофраста, який очолював Лікей впродовж тридцяти п'яти років. З великою мірою упевненості можна вважати, що до 286 р. твори Аристотеля зберігалися неушкодженими. Найбільш ранню і водночас найдетальнішу розповідь щодо їхньої подальшої долі знаходимо у «Географії?» Страбона (XIII, I, 54). Наведемо її повністю: «... син Коріска Нелей... був не лише слухачем Аристотеля й Теофраста, а й успадкував бібліотеку Теофраста, що вміщувала зібрання творів Аристотеля. Хоч би як там було, Аристотель передав свою бібліотеку Теофрасту, котрому й залишив свою школу. Наскільки мені відомо, Аристотель перший почав збирати книги й навчив єгипетських царів укладати бібліотеку. Аж Теофраст передав Нелеєві свою бібліотеку. Той перевіз її до Скепсису й лишив своїм спадкоємцям, людям пересічним, котрі тримали їх під замком та й навіть недбало їх зберігали. Коли ж вони прочули, з яким завзяттям атталійські царі, під чією владою тоді перебувало місто, розшукували книги для влаштування бібліотеки у Пергамі, вони сховали книги під землею у якійсь ямі. Пізніше їхні нащадки продали нарешті зіпсовані вологою та хробаками книги Аристотеля та Теофраста Аелліконту з Теоса за велику суму. Проте Аелліконт був радше шанувальником книг, аніж шанувальником науки. Тому, прагнучи відновити поїдені хробаками місця, він зіставив рукопис з новими копіями тексту, неправильно доповнюючи їх, й видав книги, сповнені помилок (або: переносив текст на нові списки, невдало доповнюючи прогалини, й видав книги, сповнені помилок — *А.Т.*). Так сталося, що давні перипатетики після Теофраста взагалі не мали книг, за винятком лише декількох переважно екзотеричних творів, отож вони й були не в змозі ґрунтовно займатися філософією, а лишень риторично-набундючено проголошували загагальновідомі речі. Пізніші представники перипатетиків, навпаки з часів появи цих книг могли краще за перших займатися філософією та викладати Аристотеля, однак були змушені через безліч помилок у тексті Аристотеля часто йменувати свої висновки лише ймовірними. Багато сприяв такому стану речей і Рим. Одразу по смерті Аелліконта Сулла, котрий захопив Афіни, вивіз бібліотеку Аеллікон-

та до Рима. Коли бібліотеку привезли туди, вона потрапила до рук граматака Тиранніона, шанувальника Аристотеля, завдяки його підлабузництву перед бібліотекарем, як це робили й деякі книготоргівці; вони користувалися послугами поганих переписчиків й не звіряли списків, що траплялося й з іншими книгами, які переписувалися для продажу як тут (в Римі — *А.Т.*), так і в Олександрії».

Пізніше розповідь Плутарха дещо доповнює відомості, наведені Страбоном (Сулла, XXVI): «Сулла ... відібрав собі бібліотеку теосця Аелліконта, в якій були майже всі твори Аристотеля та Теофраста, тоді ще мало кому відомі. Коли бібліотеку було доставлено до Рима, грамастик Тиранніон, як розповідають, багато що привів у порядок, а родосець Андронік, отримавши від Тиранніона копії привезених книг, оприлюднив їх та склав покажчики, якими користуються й понині. Старші перипатетики, звісно, були самі по собі люди розумні та вчені, проте із творів Аристотеля та Теофраста знали, як здається, небагато, та й те не надто добре, позаяк спадщина скепсійця Нелея, котрому Теофраст лишив свої книги, дісталася невігласам, байдужим до науки». В розповіді Плутарха з'являється постать Андроніка Родоського, котрому майже напевно ми завдячуємо нинішнім складом «Метафізики» так само, як і її назвою. Проте щодо цього — пізніше.

Заради об'єктивності слід підкреслити, що вміщена у Страбона та Плутарха помертна історія аристотелівських творів не може вважатися єдиною вартою довіри версією. В.Зубов з приводу цих свідчень писав: «Ці твердження потребують корективів. По-перше, неймовірно, що Теофраст залишив всі твори Аристотеля пересічному учневі Нелею, а не своєму наступникові Стратону³. По-друге, той самий Страбон (II, 2, 94) каже, що стоїк Посідоній (бл. 135—бл. 51) посилався на космографічні теорії Аристотеля. По-третє, нарешті, примірники творів Аристотеля були в Олександрійській бібліотеці. (Згідно з версією, що її наводить Атеней (I, 3^б), навіть усі книги Аристотеля й Теофраста було передано і перевезено до Олександрійської бібліотеки Птолемеєм Філадельфом (який володарював у 285—247 рр.)»⁴. Проте, хоч би якою була доля творів Аристотеля після смерті Теофраста, в укладанні відомого нам корпусу вирішальну роль відігравав саме перипатетик Андронік

Родоський, котрий за свідченням Ямвліха (Життя Плотіна, 24) «розподілив твори Арістотеля та Теофраста згідно з предметом, подібні до подібних».

Що могла являти собою згадувана античними авторами «бібліотека» Арістотеля? Вцілілі античні свідоцтва, що містять списки творів Арістотеля (наприклад, у Діогена Лаерція (III ст.н.е.) чи у Гесіхія (V ст.н.е.)) походять, безсумнівно, з більш раннього джерела (може, від Гермиппа чи Арістона), що належить не раніше ніж до останньої чверті II ст.н.е. й напевне, до часів, досить віддалених від доби Андроніка Родоського. Список Діогена Лаерція налічує близько півтори сотень назв. Цікаво, що він вказує точну кількість вмішених у цих творах рядків — 445 270, що, беручи до уваги своєрідність наукової методики Діогена, зовсім не свідчить про те, нібито рядки підрахував він сам, маючи у своєму розпорядженні всі названі твори. Показово, що наводячи цей список після редагування та каталогізації, здійснених Андроніком, Діоген, перелічуючи й вцілілі донині твори (чи, принаймні, твори під тими самими назвами), про «Метафізику» не згадує. Цілком природно, що порівняння величезного списку Діогена із сучасним переліком творів Арістотеля (різної міри збереженості), що налічує понад двадцять назв, породжує питання щодо справжнього складу його літературної спадщини та щільно пов'язане з ним питання щодо хронології та періодизації його літературної творчості.

Дати відповідь на ці питання намагалися численні дослідники, проте після публікації праць видатного дослідника творчості Арістотеля і зокрема «Метафізики» Вернера Йегера³ запропоновані німецьким дослідником відповіді перетворилися на загальновідомі.

На думку В.Йегера, твори Арістотеля можна розподілити у відповідності із такими періодами його творчості. Це праці першого періоду, що припадають на часи його перебування у платонівській академії (367—347 рр. до н.е.), твори написані під час роботи в Ассосі та Мітілені (347—335) та праці, створені Арістотелем-керівником створеної ним школи Лікея (335—322). Твори Арістотеля також поділяються на дві групи: екзотеричні (ἐξωτερικοί, ἐκδεδομένοι), написані переважно у діалогічній формі й орієнтовані на широку публіку та педагогічні (αἰροαματιχοί λόγοι, υλομνήματα, πραγματεία), що скла-

дали основу його лекцій у Лікеї. Твори першої групи сьогодні представлено лише небагатьма фрагментами, проте як більшість творів, що дійшли до нас, належать до другої групи.

До першого періоду творчості Арістотеля можуть бути віднесені праці, що несуть на собі відбиток платонівського впливу. Сьогодні ми маємо лише фрагменти деяких з них. Це діалог «Евдем» («Про душу») та праця «Протрептик».

До другого періоду може бути віднесений діалог «Про філософію» (Περὶ φιλοσοφίας), в якому (наскільки можна судити, виходячи зі збережених фрагментів) платонівський вплив вже поєднується з певним критичним ставленням до вчення про ідеї. Ймовірно, до цього ж періоду слід віднести «Евдемову етику» та, менш ймовірно, «Про небо» (Περὶ οὐρανοῦ) і «Про виникнення та знищення» (Περὶ γενέσεως καὶ φθοράς).

Вцілілі праці третього періоду можуть бути тематично об'єднані у такі групи:

а) Логічні твори (об'єднані у Візантійську добу під назвою «Органон»): «Категорії» (Κατηγορίαι), «Про тлумачення» (Περὶ ἑρμηνείας), «Перша Аналітика» (Αναλυτικά πρότερα), «Друга Аналітика» (Αναλυτικά ὑστερα), «Топіка» (Τοπικά), «Про софістичні спростування» (Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγκων).

б) «Метафізика» (Τά μετὰ τα φυσικά).

в) Природничонаукові твори: трактат з філософії природи «Фізика» (Φυσική ἀκρόασις, або Φυσικά, або Τα περὶ φύσεως), а також «Метеорологіка» (Μετεωρολογικά, або Περὶ μετεώρων), «Історія тварин» (Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι), «Про виникнення тварин» (Περὶ ζῶων γενέσεως), «Про рух тварин» (Περὶ ζῶων κινήσεως), «Про ходу тварин» (Περὶ ζῶων πορείας), «Про душу» (Περὶ ψυχῆς) та т. зв. *Parva naturalia* — збірка дрібних природничонаукових творів, а також «Проблеми» (Προβλήματα).

г) Праці з етики та політики: «Велика Етика» (Ἠθικά μεγάλα), «Нікомахова Етика» (Ἠθικά Νικομάχεια), «Політика» (Πολιτικά), «Афінська Політія» (Ἀθηναίων Πολιτεία) — єдиний вцілілий з-поміж здійснених у Лікеї описів державного устрою 158 полісів.

д) «Риторика» (Τέχνη ρητορική),

е) «Поетика» (Περὶ ποιητικῆς).

Щодо характеру творів, що утворюють нинішній арістотелівський корпус, Ф.Коплстон писав: «Не слід вважати, ніби усі ці праці, як, наприклад, зібрання 158 консти-

туцій, були створені Арістотелем особисто, проте вони були ініційовані ним та створювалися під його наглядом»⁶. Виокремити власне арістотелівські тексти з усього зібрання, що потрапило до його рук, не спромігся вже Андронік. «Не в змозі відокремити твори, що належали самому Арістотелю, від творів інших перипатетиків, Андронік позначив усю сукупність опрацьованих ним трактатів як зібрання творів Арістотеля, й у такому вигляді їх було передано нащадкам»⁷. Ці слова, висловлені І.Рожанським з приводу усїєї літературної спадщини Арістотеля ще більш слушні стосовно «Метафізики», яка виникла саме внаслідок каталогізаторської праці Андроніка. «Є всі підстави вважати, — пише далі І.Рожанський, — що Андронік поставився до свого завдання достатньо сумлінно та серйозно: він не вносив до тексту довільних вставок та змін, а кон'юнктури, яких він припускався у окремих випадках, були зумовлені бажанням зробити текст більш зрозумілим та прийнятним. Беручи до уваги стан, в якому перебували привезені Суллою рукописи, молено дивуватися не з того, що, намагаючись розташувати аркуші в належній послідовності, Андронік подекуди припускався помилок, а скоріше з того, що таких помилок виявилось загалом не так вже й багато. Головне, що було внесене Андроніком від себе, стосувалося розподілу усїєї маси текстів на трактати, розташуванню цих трактатів у певній послідовності й надання їм належних назв. У оригінальних рукописах Арістотеля назви окремих курсів, ймовірно, були відсутні, й хоча подекуди завдяки вміщеним у тексті посиланням можна було встановити «авторські» назви, в інших випадках назви трактатів з'являлись у більш-менш випадковий спосіб. Найбільш яскравим прикладом такої випадкової назви може слугувати «Метафізика»: це була сукупність книг, названих так лише тому, що вони йшли «після фізики» (*meta ta Physika*)»⁸.

Андронік Родоський у процесі систематизації арістотелівських текстів об'єднав тематично пов'язані праці, присвячені «першій філософії». Ця група трактатів дістала технічну назву «те, що йде після фізики» (*τα μετα τα φυσικά*). «В майбутньому, — писав В. Асмус, — на цілих два тисячоліття, серед філософів встановився звичай називати «метафізикою» будь-яке філософське вчення, що містить уможливлене дослідження буття. Таким чином, те, що у виданні Андроніка

Родоського просто *йшло* згідно з порядком видання за фізикою, почали розглядати як те, що *височіє над* фізикою по суті предмета: тоді як фізика вивчає «поцейбічні» явища природи, що усвідомлюються за допомогою досвіду, «метафізика» досліджує сутність буття за допомогою не досвіду, а *умоглядання*»⁹. Як термін слово «метафізика» вперше зустрічається у перипатетика Ніколая Дамаського (I ст. н.е.)

Щодо того, що являли собою твори, з яких Андронік склав «Метафізику», О.Кубицький, видатний російський перекладач та дослідник «Метафізики», писав: «Якщо наведена Страбоном та Плутархом розповідь головним чином пояснює наявність численних пошкоджених місць у арістотелівському тексті, то інші свідчення, що походять від античних авторів, прямо відносять на рахунок видавців арістотелівських творів різноманітні порушення природного порядку в окремих трактатах, розриви у розвитку думки та внесення чужорідних частин. Так, наприклад, тлумач «Метафізики» Асклепій повідомляє, що Арістотель, написавши «Метафізику», відіслав її своєму учневі Евдему Родоському, і той визнав, що такий великий твір перед виходом у світ потребує певної обробки, але Арістотель помер, не встигнувши здійснити таку обробку, й деякі частини книги за цей час зникли; «а пізніші вчені, не наслідуючися внести доповнення від себе, оскільки вони стояли набагато нижче від Арістотеля за рівнем думки, перенесли частини, яких бракувало, з інших творів, приладнавши їх (до наявного тексту), наскільки це було можливо». Й це свідчення Асклепія підтверджується і коментарем Олександра Афродізійського, котрий з приводу одного місця і 1-ого розділу VII книги «Метафізики» зауважує: «По-моєму, тут мусить існувати безпосередній зв'язок (з думкою, висловленою дещо раніше), й можна гадати, що у Арістотеля такий зв'язок був встановлений (в жодному з інших своїх творів він не зробив нічого подібного тому, що ми знаходимо тут), а Евдем цей зв'язок зруйнував» (Comm.: 515, 20—22). І це так, навіть відносно цілих книг цілком безсумнівно, що їх значно пізніше вставлено наступними видавцями. У тому нас переконують вже ті переліки арістотелівських творів, що дійшли у біографіях Арістотеля, складених давніми письменниками. Наприклад, анонімна біографія, видана у XVII ст. Менагієм, каже про «Метафізику» в десяти

книгах, а філософ II ст. нашої ери Птолемей Хенн (про якого повідомляють два арабські письменники XIII ст.) говорив про «Метафізику» у тринадцяти книгах. Відомості, що містяться у першій, сягають періоду між часами праці олександрійського перипатетика Гермиппа¹⁰ (близько 200 років до нашої ери) й добою Андроніка Родоського, тобто II ст.; відомості, що їх ми знаходимо у списку Птолемея — як це очевидно випливає зі згадки про бібліотеку Аппелікона та посилань на Андроніка (№ 90), — спираються на покажчик, складений приблизно в середині I ст. нашої ери Андроніком Родоським. Отож, доводиться визнати, що від II ст. («Метафізика» Менагієва Аноніма з 10 книг) аж до початку I склад «Метафізики» поступово поповнюється, й лише Андронік прийняв наш теперішній корпус з 14 книг (ймовірно, щодо цього корпусу казали про 13 книг, — а мала (друга книга — А.Т.) могла не братися до уваги, як зауважує в одному місці свого коментаря Асклепій, й число книг — 13 — могло вже стати для «Метафізики» на той час канонічним»¹¹.

О. Кубицький, цілком усвідомлюючи різноманітність нинішнього складу «Метафізики», водночас (поділяючи думки таких авторитетних аристотелезнавців як Йегер, Боніц, Росе та ін.) вважає за можливе виокремити з цього складу певне ядро, що складається з кількох книг і дає змогу надати «Метафізиці» вигляду досить цілісного твору. Це дає підстави детально зупинитися на питанні щодо ймовірного складу та структури «Метафізики».

Навіть зовсім необізнаному з історією виникнення «Метафізики» читачеві просто неможливо подумати, ніби перед ним — цілісний твір, створений за єдиним задумом. Досить навести лише деякі приклади, аби показати, що перед нами компіляція вельми різноманітних елементів. Так, перші вісім розділів XI книги чомусь містять конспективний виклад III, IV та VI книг. Аргументи проти теорії ідей, висловлені у I книзі, що відкриває «Метафізику», детально розглядаються у XIII та XIV книгах, якими вона завершується. «Вже ці дублети, — пише О.Кубицький, — виразно свідчать, що до нашого тексту «Метафізики» потрапили обсягові формулювання, що не могли водночас співіснувати в ньому»¹².

Окрім подібних повторів, очевидні чужорідні інтерполяції до тексту «Метафізики». До них слід віднести книгу II (а). Вже се-

редньовічні переписчики схильні були вбачати у ній інтерполяцію, чия належність Аристотелеві досить сумнівна. За своїм змістом з неї було б логічно починати «Фізику», хоча на роль «програмного» вступу вона взагалі не підходить. Безсумнівно вставленою до основного тексту є V книга. Тут перед нами радше нераз згадувана, в тому числі й самим Аристотелем (навіть у «Метафізиці»), праця «Про те, у скількох значеннях вживаються різні терміни». До подібних вставок напевно слід віднести й розділи 8—12 книги XI, що являють собою не надто вдалий й короткий переказ ідей, вмішених у II, III та V книгах «Фізики».

Усі ці вставки та повторення, однак, не дають підстав вважати «Метафізику» просто хаотичним нагромадженням різноманітних елементів, і у її складі досить виразно постає група книг, що утворюють цілком логічне ціле. У зв'язку із цим варто навести, попри його великий обсяг, фрагмент міркувань О.Кубицького про основний склад та зміст «Метафізики».

«Якщо II, V та XI книги «Метафізики» вочевидь вирізняються зі складу «Метафізики» як цілком чужорідні елементи й з-поміж них лише авторство V може бути безсумнівно приписане самому Аристотелеві, причому, однак, вона за своїм змістом не є у безпосередньому зв'язку з розвитком думок у «Метафізиці», зате усі інші книги (I, III—IV, VI—X, XII—XIV) вочевидь містять справжнє вчення Аристотеля про «першу філософію», як він назвав розроблену ним науку про основні начала сушого як такого (на відміну від того чи іншого спеціального буття, досліджуваного окремими спеціальними науками). Проте й тут слід розрізняти основну групу книг, що від початку утворили — на думку Аристотеля — єдине безперервне ціле, й окремі книги, не пов'язані безпосередньо з цією групою, хоча вони й тлумачать різні питання, дотичні до царини першої філософії. До першої категорії належать книги I (A), III, IV та VI (BΓE) і також, очевидно, книги VII, VIII та IX (ZHX). Тут перш за все встановлюється предмет першої філософії (це — наука про перші причини та начала усього сушого), формулюється її значення та дається критичний аналіз цих поглядів. Після того як перша книга (A), таким чином встановлює, що жоден з попередніх філософів не вийшов за межі тих начал, розгляд яких робить своїм завданням Аристотель, третя книга (B) про-

стежує ті рішення, котрі *може дістати* низка найважливіших філософських питань, констатує, що для кожного з цих питань може йти мова про протилежні одне одному рішення, й виявляє труднощі, пов'язані з кожним з подібних рішень. Після цього — діалектичного — розгляду проблем, з IV книги (Г) починається позитивне їх розв'язання. Встановлюється, що та сама наука, а саме — перша філософія, має своїм предметом будь-яке суще, оскільки воно розглядається як *таке*, а не у тих чи інших особливих, лише певному роду буття притаманних властивостях. Отже, лише вона одна мусить встановити всі основні начала буття як буття. При цьому спеціально зазначається наявність у сушому як такому основних протилежних визначень і сходження його, за загальним визнанням, до основних протилежних начал. Поруч з основними началами сушого «перша філософія» розглядає також основний характер наявних у його межах зв'язків, а саме — той основний принцип, на якому базуються зрештою ці ж зв'язки — закон протиріччя. Обґрунтування необхідності цього закону, так само як і щільно пов'язаного з ним закону виключеного третього, здійснюється Аристотелем шляхом тривалої низки аргументів, й цей аналіз «основних початків будь-якого доказу» (оскільки будь-який доказ базується на відображеному у цих законах характері цього буття й тих зв'язків, що присутні в ньому) — утворюють далі (починаючи з 3-го розділу) головний зміст IV книги «Метафізики». VI книга вказує головні частини, на які розпадається уся царина пізнання (знання може бути або теоретичним, або дієвим чи творчим; теоретичне знання у свою чергу поділяється на математику, науку про природу — «фізику» в найширшому розумінні слова й науку про божественний — вічний та незмінний початок); після чого починається систематичний розгляд сушого у чотирьох його основних значеннях, з яких розділи 2—3 VI книги розглядають питання про так зване «акцидентальне» («випадково привхідне») буття. У цьому твердо наміченому тепер напрямі послідовно йдуть книги VII, VIII та IX (ZHΘ)... Після розгляду питання про випадкове буття у другій частині VI книги, VII книга переходить до аналізу буття, що існує саме по собі (*καθ' αὐτό*), й тут усю увагу зосереджує на тому бутті, котрому тут у всіх відношеннях належить перше місце, — на центральному понятті усїєї аристо-

телівської філософії — понятті сутності. Аристотель розкриває її основну логічну природу, встановлює для сутностей чуттєво сприйманих основні елементи, що входять до складу кожної з них (форму й матерію), й виокремлює ускладнення, що неминуче пов'язуються з визнанням сутностей нечуттєвих. А оскільки його власні позитивні погляди з цього питання (яка насправді мусить бути прийнята не сприймана чуттями сутність?) не можуть бути поки що викладені без попередньої підготовки, то він спершу завершує обговорення елементів чуттєвої сутності (міркування про форму — в першій частині й про матерію — в другій частині VIII книги) й потім у IX книзі викладає своє вчення про потенцію та активну діяльність, отримуючи таким чином рунт для переходу до свого вишого початку — першого рушія всесвіту, основна природа якого — в актуальному мисленні... Якщо, таким чином, книги I, III—IV, VI—IX утворюють міцно об'єднану між собою групу, то точно відношення до цієї групи інших книг, присвячених першій філософії, — X, XII, XIII та XIV (IAMB) — значно менш визначене»¹³.

Подальший хід міркувань О.В.Кубицького можна викласти таким чином. Книга XII могла бути самостійним трактатом або лекцією, що вміщує теологічне вчення про першодвигун. За своїм змістом вона цілком узгоджується з головними засадами його «першої філософії». Книга X, присвячена поняттю єдиного, теж з огляду на зміст, цілком доречна у «Метафізиці», хоча відведена їй місце є вкрай невіддале, бо порушує логічний зв'язок між IX та XII книгами. Що ж до XIII та XIV книг, то як їхнє розташування у «Метафізиці», так і взагалі їхнє включення до її складу важко пояснити. Аристотелеві не було притаманне закінчувати свої твори критикою поглядів його попередників. Тим більше, що критика вчення про ідеї вже містилася у «Метафізиці», причому в цілком доречному місці — в першій книзі. Порівняння I та XIII й XIV книг на повернуло В. Йегера на думку щодо того, ніби в них містяться дві редакції критики вчення про ідеї, котрі, зрозуміло, не могли бути вміщені автором в одному творі. Хоч би як там було, ці книги входять до складу «Метафізики», однак, як підсумовує О.Кубицький, «єднальні ланки між IX та XIII книгами, з одного боку, XIII та X — з іншого, нам досі лишаються невідомими»¹⁴.

Висновки О.Кубицького, що спиралися на дослідження Йегера, Боніца, Росса, Наторпа та інших авторитетних дослідників, видаються цілком обрнтованими й сьогодні. Водночас не слід забувати, що всі спроби надати «Метафізиці» стрункості та внутрішньої логічності, незалежно від міри згаданого О.Лосевим «філософського, а не лє філологічного суб'єктивізму» вчених, здійснюються в жорстоких межах канону, непорушність котрого забезпечується двотисячолітньою історією існування «Метафізики» саме в тому вигляді, якого надав їй Андронік Родоський й у якому (наскільки це взагалі технічно можливо) він дійшов до наших днів.

Текст «Метафізики», який є сьогодні в нашому розпорядженні, зберігся завдяки безперервній роботі переписчиків та коментаторів творів Арістотеля як в античну добу, так і в середні віки. Вже ранні перипатетики в часи, коли праці Арістотеля зникли з наукового обігу, посилалися на них. Подальша історія перипатетизму — це історія численних коментарів до текстів Арістотеля. Сьогодні в тій чи іншій мірі збереглися коментарі до «Метафізики», що належать Олександру Афродізійському, Темістію, Сіріану, Асклепію, Йоанну Філопону. Традиція коментування та переписування підтримувалася й у Візантії. Як писав В.Зубов, ці коментарі — «ланки живої традиції, яка ніколи не вщухала цілком й яка уможливила сучасні критичні видання Арістотеля».

Неможливо не згадати, що кращі з тих, що дійшли до нас, грецькі кодекси творів Арістотеля належать X—XII ст., тобто створювалися в атмосфері тільки-но згадуваної арістотеліанської традиції. На відміну від пізніших списків часів Палеологів, що містять довільні зміни та кон'єктури, ці ранні кодекси приєднуються до списків олександрійського та римського часу, які не дійшли

до нас»¹⁵. Так, основою для видань тексту «Метафізики» є так званий паризький список 1853 р., що відноситься до XII ст. й створений тоді ж список 87 Лукреціанської бібліотеки у Флоренції.

Історія наукової критики грецького тексту «Метафізики» починається у другій половині XVI ст. з праць Сильбурга і Казавбона, а історія друкованих видань Арістотеля починається з першодруку — грецького видання у п'яти томах, надрукованого у Венеції у 1495—1498 рр. у друкарні Альда Мануція.

Сучасна традиція видань та критики тексту «Метафізики» започатковується працями видатних німецьких вчених XIX ст. В першу чергу слід назвати Іммануїла Беккера, видавця п'ятитомного зібрання творів Арістотеля, виданого Пруською академією наук, перші два томи якого, що містять грецький текст, вийшли в світ у 1831 р. Саме за цим виданням досі заведено посилатися на твори Арістотеля.

Вкажемо і на таких дослідників тексту «Метафізики» як Швєглер, Брандис та Крист. Особливо варто відзначити Г.Боніца, який щонайретельніше дослідив текст «Метафізики» та уклав знаменитий індекс до творів Арістотеля, що увійшов до п'ятого тому видання Пруської академії.

У двадцятому столітті найвизначнішим можна вважати видання «Метафізики» У.Д.Росса (Оксфорд, 1924) — чи не найпопулярніше сьогодні, та видання вже неодноразово згаданого В.Йегера (Оксфорд, 1952). Робота по вивченню «Метафізики» триває, й можна бути впевненим у появі нових видань її тексту.

Такою є в найзагальніших рисах історична доля «Метафізики», дивовижного твору, що побачив світ майже через два століття після смерті свого автора й приніс йому філософське безсмертя.

Примітки

¹ Лосев А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. — М., 1975. — С. 12.

² Там само.

³ Щодо цього припущення В.Зубова, зазначимо, що й згідно із наведеним у Діогена Лаєрція заповітом Теофраста, той наказує віддати «усі мої книги Нелею» (V, 2, 52).

⁴ Зубов В.П. Аристотель. - М., 1963. - С. 55.

⁵ Jaeger W. Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles. — Berlin, 1912; *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung.* — Berlin, 1923.

⁶ Copleston F.C. A History of Philosophy. - Vol. 1. - NY., 1993. - P. 275.

- ⁷ *Рожанский И.Д.* Естественнаучные сочинения Аристотеля // Аристотель. Сочинения: В 4-х томах. - Т. 3. - М., 1981. - С. 9.
- ⁸ Там само. - С. 13.
- ⁹ *Асмус В.Ф.* История античной философии. — М., 1965. — С. 198.
- ¹⁰ «На Гермиппа спирається той список аристотелівських творів, який ми маємо у Діогена Лаерція (V.1.22): в цьому списку «Метафізика» як окремий твір не згадується, отже, Гермипп в цьому вигляді її ще не знав». (*Прим. О.В.Кубицького*).
- ¹¹ *Кубицкий А.В.* Что такое «Метафизика» Аристотеля? // Аристотель. Метафизика. — М.; Л., 1934. — С. 260-261.
- ¹² Там само. — С. 256.
- ¹³ Там само. - С. 257-259.
- ¹⁴ Там само. - С. 260.
- ¹³ *Зубов В.П.* Аристотель. - С. 206-207.